

HORVÁTH ISTVÁN

1.

Úgy gondolom, hogy nem annyira fogalmak, mint látásmódok alakulásáról beszélhetünk. Magának az (etnikai) identitásnak a szakmai értelmezése jelentős mértékben (noha nem föltétlenül a szakmai mezőny egészében) megváltozott. A pár évtizede meghatározó identitás szemlélet az etnicitást az identitásstruktúra legmélyebben rögzült és legmeghatározóbb szervező dimenziójaként értelmezte. Mivel ennek tartalmait hosszú történelmi folyamat eredményeként tekintették, rövid távon megnyilvánuló vagy regionális variációit esetlegesnek és nem föltétlenül lényegesnek értékelték. Az identitás tartalmi elemzéseinek gyakran volt normatív felhangja, az aktuálisan megtapasztalt identitás-megnyilvánulásokat felvállalt vagy implicit módon érvényesített irányadó minták jegyében értékelték. Az identitást, az etnicitást és az életvitel-szervező kultúra teljes kongruenciájaként értelmezték, vagyis az etnikai identitás mögött látványosan partikuláris és partikularizáló létformákat vetítettek elő, kerestek és vártak el.

Az utóbbi két évtizedben történt szemléletváltás az tulajdonképpen az ötvenes, hatvanas években a kulturális antropológián belül beindult szemléletváltás átvételét és honosítását jelentette. Ez mindenekelőtt az etnicitás és a kultúra/életmód kongruenciájának a szemléletével hagyott fel, és az etnicitást olyan szimbolikus kommunikációs folyamatként fogja fel, amelynek tartalmi nemcsak időben, hanem a konkrét interakciós helyzet függvényében is változnak. Ennek a szempontrendszernek megfelelően az etnicitásról eleve egy kontingens jelenségeként, nem csak általában, hanem *in situ* (ott, akkor és a konkrét interakcionális helyzetben) beszélhetünk.

Vitathatatlan, hogy ez a szemléletmód számos újszerű kutatási irányt jelölt ki és eredeti elemzést eredményezett, illetve megalapozott egy sajátos politikai és szakmai kritikát. Ám én személyesen úgy vélem, hogy mára már ezeknek a kritikáknak egy része viszonylag felesleges értelmiségi gyakorlat, maga a fordulat bizonyos értelemben kifutotta önmagát. Viszonylag sokat dolgozom etnikai felbontású statisztikákkal, olyanokkal, amelyekre alapozva bizonyos (szűkebben vett etnodemográfiai és általánosabban az etnicitáshoz tartozó) folyamatok leírhatóak. Egy picit furán hat, amikor konferenciákon az antropológiai fordulat szellemében megfogalmazott kritikák, unos-untalan (és már egyre inkább epigon módon) elmagyarázzák ugyanazt a dolgot. Éspedig azt, hogy a tudomá-

nyos kategorizáció a klasszifikációs küzdelem egy jól meghatározott állását tükrözi (ahogyan Bourdieu mondja valahol), tehát episztemológiailag alapjaiban próbálják dekonstruálni a statisztikákra alapozó bemutatásokat. Szerintem jó felhívni az etnikai statisztikákkal dolgozók figyelmét a statisztikai realizmus veszélyeire, arra, hogy bármely statisztikai eszköztár nem egyszerűen megragadja, hanem (sokszor performatív értelemben is) termeli valóságot. Ám nem lehet elfeledni, hogy az etnicitás konvencionális szemléletmódjára alapozó statisztikai imagináció (amely abból a feltételezésből indul ki, hogy a legtöbb egyénnek van egy, időben és a változatos társadalmi helyzetekben viszonylag konstans módon felvállalt kulturális önmeghatározása) próbál néhány gyakorlati kérdésre válaszolni (pl. etnodemográfiai dinamikák). Viszont ennek a kritikája csak a válaszok értelmezésének a korlátaira hívja fel a figyelmet.

2.

A kilencvenes évek elején az interetnikus (többség-kisebbségi) viszonyok alakulását a cselekvések belső orientációja szempontjából közelítettem meg. Vagyis a csoportközi viszonyok alakulásában az azokra kiható kognitív reprezentációk és cselekvésszervező érték- és attitűd-struktúrák módszeres elemzését tartottam fontosnak. Manapság sokkal inkább az érdekel, hogy milyen esély-meghatározó környezetben és reprezentációs kontextusokon belül alakulnak a kisebbségszociológiailag fontos és az én érdeklődési körömbé tartozó folyamatok. Tehát egy szociálpszichológiai jellegű nyelvezet és magyarázati modellről fokozatosan átálltam egy erősebb szociológiai (a struktúrák és intézmények elemzésére alapozó) és fenomenológiai jellegű megközelítésre.

Egy példa talán illusztratív lehet ebben az irányban. A vegyes házasságok alakulására, dinamikájára vonatkozó kutatásokban és értelmezésekben a hangsúlyt sokáig a társadalmi távolságok egyéni jellemzőiből kiindulva próbáltam értelmezni. Vagyis azt gondoltam, hogy az exogámia esetében jelentős magyarázó erővel bír az, ha azt vizsgálom, hogy az egyének milyen módon vélekednek, viszonyulnak (milyen mértékű és tartalmú előítéleteik vannak) a másik csoporthoz tartozó egyedekhez. Ma már sokkal inkább az érdekel, hogy milyen összetételű a házassági piac, milyen eséllyel talál valaki olyan azonos etnikumú párt, aki megfelel a párválasztás szempontjából ugyancsak fontos más jellemzőknek. Az érdekel, hogy milyen intézmények határozzák meg, illetve szervezik a párválasztást, hatnak ki a házasságkötésre.

A változás okát nem tudom pontosan beazonosítani. Talán a szakmai környezetemben keresendők az okok.

3.

A kérdést a rendszerváltás óta eltelt időben (mindenekelőtt erdélyi és magyarországi) magyar-magyar viszonylatban értelmezem. A nyolcvanas évek során (főleg az évtized utolsó éveiben kialakult) egy meghatározó, majdnem osztársadalmi reprezentáció, amely az etnikai, nemzeti azonosságot a szolidaritás egyik meghatározó, természetes forrásaként értelmezte. Az erdélyi magyarok ügyének a felfedezése (magyarországi részről), a kapcsolattartásnak egyfajta misszióként történő tételzése, majd később a menekültkérdés politikai kezelése, a menekültek, áttelepülők társadalmi fogadtatása egyértelműen pozitív folyamatokként csapódtak le. Mindez megerősítette az etnikai közösségből eredő szolidaritás magától értetődőségének a reprezentációját. A kilencvenes évek elejétől elkezdődött folyamatok, események mintegy ennek a reprezentációnak a folyamatos cáfolataként hatottak. Az Erdélyből áttelepülők integrációjuk során megtapasztalják annak a paradox tényét, hogy az etnikai egység mellett jelentősek a kulturális különbségek. Ez a tapasztalat fokozottabban jelentkezik a munkamigrációba bekapcsolódó erdélyi magyaroknál, akik esetében a különbségek megnyilvánulása és tapasztalása erős kategóriális elkülönüléssé alakul. Egyfelől az erdélyi magyarok „lerománosása”, másrészt Erdélyben a magyarországi magyarokra aggatott gúnynevek tömkelege (tápos-magyarok, sápadtarcúak, csonka-magyarok stb.) jelzik a mindennapi élet szintjén az etnikai egységre alapozó elvárások és a valós tapasztalatok közti feszültséget. Politikai szinten az összmagyar érdekességnek számos, a közvélemény szintjén is jelentős érzelmi reakciót kiváltó eseménye, folyamata idézhető: mikor a magyar és a román kormány aláírta a két ország közti államszerződést; a kettős állampolgárságról szervezett népszavazás elutasító végeredményét; a magyarországi politikai törésvonalak ágyúűrűzése az erdélyi magyar politikum szintereire stb.

Tény, ma már a magyar-magyar viszonyok esetében, az etnikai nemzeti közösség nem úgy jelenik meg, mint a problémamentes érdekesség, a természetes szolidaritás fundamentuma. Igaz, még mindig a problematikus azonosság és az ezen belüli különbségek tapasztalásáról és értelmezéséről beszélünk, túlzás volna ezt valamilyen nemzeti szétfejlődésként elgondolni.

4.

Azt mondják a szociológia a folyamatos változás kihívásainak a kontextusában született tudomány. Tény, hogy ma az identitások, ezek kapcsán kialakuló társadalmi folyamatok és politikai mozgalmak dinamikus alakulása figyelhető meg. Európán belül a partikularista mozgalmak felerősödésével szembesülünk: erős és társadalmilag mélyen beágyazott nemzeti ideológiák veszítenek integrációs erejükből, az európaiság szimbolikus kifejeződése és emocionális tudatállapotként történő rögzülése még projektumként is várat magára. Közben pedig az euroiszlám egyfajta transznacionális identitásprojektumként hívja ki a konszenzusnak távolról sem örvendő keresztény szellemiségű Európa szimbólumát.

A partikuláris etnikai (és a kvázi etnikus regionális) öntudatok politikai követelései további fokozott kihívásként jelennek meg a ténylegesen gyengülő, de még mindig az önnön erősségük tudatában leledző központi államhatalmak számára. Ugyanakkor a nagyobb lélekszámú etnikai közösségek, szembesülve a szórványosodás tényével, a vegyes házasságok növekedésével, a többségi nemzetállamok és a globalizáció identitásra kiható politikáival, egyre nagyobb mértékben igénylik az etnikai reprodukcióban szerepet játszó intézményrendszer fokozott ellenőrzését, az ezen politikai folyamatokba történő hangsúlyosabb beleszólást. Ezzel párhuzamosan tény az is, hogy nagyon lelassult, mondhatni stagnál az európai államközösség arra irányuló erőfeszítése, hogy a nemzetközi kisebbségvédelmi normákra és kitartó intézményes kontrolra alapozva közvetítsen az alkudozó nemzeti kisebbségek és államok között.

Egyre nagyobb politikai vonzereje van (jelentős választási sikert hoz) azoknak az ideológiának, amely a marginális kisebbségek (romák, egyes bevándorló csoportok) integrációs deficitjét kizárólag ezen kisebbségek számlájára írja, és egyre kevésbé vagy egyáltalán nem hajlandó erre további erőforrásokat szánni.

Az átmenet gazdasági-társadalmi átalakulásainak köszönhetően megbomlani látszanak azok a társadalmi kontextusok, amelyekbe ágyazódva konzerválódtak „tradicionális” etnikai jellegű identitások. Romániában ilyenek például az ukránok (rutinok, ruszinok), a csángók, a lipovánok stb. Az átfogó és huzamosan tartó migráció kihát a viszonylag kompakt enklávékban élő kisebbségi közösségek (ugyancsak romániai viszonylatban: bolgárok, horvátok, szerbek, csehek, szlovákok) etnikai reprodukciós mintáira. Ami vagy felgyorsíthat már létező asszimilációs folyamatokat, vagy sajátos identitás átalakulásokhoz vezethet.

5.

Kutatásaid során a kétnyelvűség, a migrációs rendszerek, a hibriditás tekintetében a legtöbbször a kettős, többes kötődések működését vizsgáltad, miközben hajlamosak vagyunk egynemű kisebbségi magyar társadalmakról beszélni. Hogyan látod, hogy a többes kötődéssel bírók, pl. a nemzetiségi önbesorolásától eltérő anyanyelvű, vagy épp a vegyes házasságból származó népesség hol helyezkedik, helyezkedhet el a romániai magyar társadalom projektjében?

A többdimenziós pluralizmus egy olyan kutatási elképzelés volt, amely lényegében arra keresett választ, milyen módon alakulnak a sajátos biográfiai vagy kulturális kontextusban (vegyes házasságból származók, több kultúrában otthonosan mozgó, többnyelvű egyének) körvonalazott identitások. A hibriditás fogalmát a posztkoloniál irodalomból vettem át, és két kultúrában egyformán otthonosan mozgó, de igazából az egyikhez sem teljes mértékben tartozó kategóriákra vonatkozott. Amikor használtam, a hipotézisem az volt, hogy létezik egy ehhez hasonló rejtőzködő köztesség az általam kutatott társadalomban is. Hangsúlyozom, nem egyszerűen arról van szó, hogy léteznek-e olyan egyének, akik a származás és/vagy a partikuláris szocializációs kontextusokban két kultúrában otthonosan mozognak. Hanem sokkal inkább arra voltam kíváncsi, hogy létezik ennek a helyzetnek valamilyen tudatosítása, olyan jellegű felvállalása, amelyre alapozva nem egyszerűen az ilyen jellemzővel rendelkező egyének egy halmazáról, hanem ezt a sajátosságukat reflexíven felvállaló kategóriáról, additív, kötőjeles identitásokról beszélhetünk.

Román–magyar viszonylatban egyértelműen nem a válasz. Persze vannak egyének, akik aspirálnak egy olyan társadalmi közegre, amelyben a kötőjeles, kettős identitások legitimen artikulálódhatnak, kommunikálhatóvá és a társadalom többi tagjai számára értelmezhetővé (esetleg elfogadottá) válhatnak. De ez nem azt jelenti, hogy létezik ilyen jellegű kulturális konfiguráció. A magyar-román identitás egymás viszonylatában dichotomikusan, a vagy-vagy logikájában konstituálódott. Az, hogy a valóság ettől árnyaltabb ... hát, annál rosszabb a valóságnak.

Magyar-roma viszonylatban már sokkal árnyaltabb a kép: a magyar cigány létező, a mindennapi élet szintjén működő kategória. Igaz, ez sem politikai, sem (megyei vagy települési önkormányzati szintű) közpolitikai reflexió vagy cselekvés szintjén nem jelenik meg.